

## NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

### Nyelvi adatok a madéfalvi veszedelem után megszervezett Bűnfenyítő Bizottság tanúkihallgatási jegyzőkönyvéből

#### 1. rész

**1. Bevezetés.** A dolgozat az 1764-es madéfalvi veszedelem után felállított Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvével, pontosabban annak nyelvével foglalkozik. Az 1764. január 7-i madéfalvi vérengzés után létrehozott Bűnfenyítő Bizottság feladata az volt, hogy megtalálja a székely határőrség szervezése ellen lázadókat, ezért beidéztek és kihallgatták az ellenállónak tartott székelyeket. A vallatásokról jegyzőkönyv is készült, németül és magyarul, a lejegyző pedig a szász származású, medgyesi születésű Michael Conrad von Heidendorf volt. A jegyzőkönyv magyar nyelvű szövegét 1994-ben a Kriterion Könyvkiadó jelentette meg (IMREH 1994). E kiadvány nyelvét tanulmányoztam, hogy nyelvi adatokat találjak a székely, ezen belül pedig a bukovinai székely nyelvjárásra vonatkozóan. Bár a Heidendorf által leírt szöveg nem azzal a szándékkal készült, hogy a nyelvjárási adatokat hűen mutassa be, azonban a vallomások hiteles lejegyzését valószínűleg elvárták a lejegyzőtől.

A magyar nyelvű jegyzőkönyv nyelve vélhetően a leíró, Michael Conrad von Heidendorf (más írásmóddal Heydendorff (FOLBERTH–ACKER 1978) nyelvváltozatát tükrözi, de tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a megszólaltatott székelyek nyelvéből is bemutassak adatokat, és ezeket összevessem a bukovinai székelyek nyelvével. Ismertetem a Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvét, a kihallgatások szövegének lejegyzőjét, elsősorban magyar nyelv tudása és a lejegyzés körülményeinek szempontjából, majd a nyelvi adatokat is. Az alább következő nyelvjárási adatok összevethetők a bukovinai székelyek nyelvével, mivel a bukovinai székelyek ősei az adatok szerint csíki és háromszéki származásúak voltak, és a madéfalvi vérengzés után menekültek Moldvába. 1776 és 1786 között Moldvából hívták őket Bukovinába. 1941-ben Bácskába telepítették az öt bukovinai falu lakosságát, ahonnan 1944-ben el kellett menekülniük. Az 1945-ben kitelepített németek házait kapták meg Tolna, Baranya és Bács-Kiskun megyében. Magyarországon kívül élnek még csoportjaik Szerbiában az Al-Duna mellett, Románia több településén, továbbá Kanadába is települtek bukovinai székelyek, és ma már a világ számos pontján találhatunk bukovinai gyökerű embereket. A bukovinai székelyek nyelvéről több kiadványban is olvashatunk, ezeket az adatokat összehasonlíthatjuk a most bemutatott jegyzőkönyv nyelvével. A Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvében számos nyelvi adatot találunk, például a hangtani, alaktani, mondattani jelenségek mellett tájszavakat, frazeologizmusokat és helyneveket. A szövegben a korabeli megszólításformákra is találunk példát. További kutatásra adhat lehetőséget, hogy a jegyzőkönyvben azt is megörökítették, hogy kítől jegyezték le az adott szöveget, és az adatközlő mely faluból származott.

**2. A jegyzőkönyvhöz tartozó történelmi előzmények.** A jegyzőkönyv kéziratát IMREH ISTVÁN bevezető tanulmányával és jegyzeteivel 1994-ben jelentették meg (IMREH 1994). A jegyzőkönyv létrejöttének előzménye a Habsburg-birodalomhoz és Mária Terézia nevéhez fűződő székely határőrség szervezése 1761 nyarán, azonban a székelyek ellenállása miatt a szervezés még 1763 végén is tartott. Ekkor a csíki és háromszéki tiltakozók az erdőbe menekültek, és kérelmet fogalmaztak a besorozásuk ellen. A körülbelül 2000 ember január 5-én Madéfalvára ment, hogy ezután a kérelmet a sorozóbizottságnak átadja (IMREH 1994: 24). A bizottság viszont támadástól tartott, és erőszakos beavatkozásról határozott az ellenállók ellen. Vízkereszt napja után, 1764. január 7-én hajnalban a Madéfalvát körülvevő, körülbelül 1300 fős katonaság a faluban alvó lakosokra támadt. A halottak és sebesültek száma több száz volt, sok embert elfogtak, aki pedig tehetett, Moldvába menekült (IMREH 1994: 25–27). Mária Terézia az ellenállók számonkérésére Taplocán büntényítő bizottság felállítását rendelte el 1764. január 25-én. Michael Conrad von Heidendorf mint levéltáros, jegyzőkönyvvezető vett részt a bizottság munkájában, és a dolgozatomban vizsgált magyar nyelvű jegyzőkönyvet minden bizonnyal ő írta. Önéletrajza szerint a vizsgálat során egy-egy, teljesen azonos tartalmú, német és magyar nyelvű jegyzőkönyvet készítettek (Heidendorfi 1941: 107). A bizottság 1765 júniusában fejezte be a vizsgálódásait (IMREH 1994: 67). A magyar nyelvű jegyzőkönyv Heidendorfnál maradt (Heidendorfi 1941: 113). IMREH ISTVÁN beszámolója szerint az 1994-ben kiadott szöveg valószínűleg Heidendorf hagyatékából való, és innen kerülhetett Nagyajtai Kovács István székely historikushoz. A dokumentumot 1874 után kapta meg a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára (IMREH 1994: 274). 1980-ban jelent meg LAKÓ ELEMÉR A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratjai a kolozsvári akadémiai könyvtárban című dolgozata, melyben az akkor készülő, az egész unitárius kéziratanyagot felölelő katalógusról írt, a madéfalvi vérengzés után felállított Büntényítő Bizottság jegyzőkönyvét is említve. A kéziratok között Nagyajtai Kovács István 69 kötetből álló kézirat hagyatéka is megtalálható, ebből az MsU. 980. jelzetű anyag A Madéfalvi Veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. LAKÓ ELEMÉR így ír a dokumentumról: „Ezt az eredeti jegyzőkönyvet a Bukow generális által vezetett madéfalvi mérszárlás körülményeinek kivizsgálásra küldött bizottság egyik tagja, Medgyesszék jegyzője, Heidendorfi Konrád Mihály vezette németül és magyarul 1764. március 20. és június 5. között Csiktaplocán. Könyvtárunkban a magyar változat van meg 637 lapnyi terjedelemben” (LAKÓ 1980: 206).

**3. A Büntényítő Bizottság tagjai.** Heidendorf önéletrajzában arról ír, hogy Mária Terézia a madéfalvi vérengzés után udvarában úgy szervezte meg a bizottságot, hogy katonákból és civil személyekből álljon, majd a székely székekbe küldték őket. A bizottság fölött egy főbizottság állt, ezen keresztül küldték a jelentéseiket az udvarhoz. A Büntényítő Bizottság elnöke a sziléziai származású báró Roth tábornagy volt, aki „szót sem tudott magyarul” (Heidendorfi 1941: 105). A bizottság első tartományi tagja gróf Teleki Károly, Belső-Szolnok vármegye akkori főispánja, utóbb Erdélyben királyi kincstárnok. A második tartományi tag báró Josintzi Mihály, aki Heidendorf szerint megértő, jószívű református ember, a harmadik tag pedig Ribitzei Ádám volt, egy birtokos nemes Zaránd megyében (Heidendorfi 1941: 106). A bizottság első katonai tagja von Schwartz-Seulen német főhadnagy, egy ruszti származású, német-magyar evangélikus, a második Szilvássi János kapitány, erdélyi nemes, református, a harmadik pedig Scuthersberger százados

volt. A bizottságba egy levéltárost osztottak be (Heidendorft), a katonaságtól két hadbíró: Baumann címzetes századost, akit Sziléziából küldtek oda, és a Sagmüller címzetes hadnagyot (Heidendorfi 1941: 107).

**4. A Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvének nyelve.** Heidendorf önéletrajza szerint a bizottságnak az alábbi utasítás szerint kellett eljárnia. A kihallgatottak többnyire székely emberek voltak, akik nem tudtak németül, a helyi törvényszékek pedig a kihallgatottak anyanyelvén, ez esetben magyarul igényelték a kihallgatási jegyzőkönyvek vezetését, de az udvari hadbírótság németül követelte a szöveget. Ezért a jegyzőkönyvek elkészültek magyarul és németül is, Heidendorf beszámolója szerint ezek teljesen azonos jegyzőkönyvek voltak. „A tulajdonképeni vallatást a bizottság megszervezésekor a katonaság tartotta fenn magának, az előállítottak válaszainak az anyanyelven való feljegyzését viszont a tartomány kötötte ki. A kihallgatások tehát így folytak: A bizottság előtt, melynek tagjai magyarul részben, németül azonban mindnyájan jól tudtak, a kihallgatandót az ülés elé vezették. Az első hadbíró, Baumann megkérdezte tőle, pl. németül: hogy hívnak? A második hadbíró Sagmüller, jegyzőkönyvre vette: hogy hívnak? Én, mint levéltáros a magam jegyzőkönyvébe, magyarul irtam be: kinek hívnak? Az előállított felelt, pl.: Báró Bornemissza Pál. Erre lediktáltam Sagmüllernek német jegyzőkönyve számára: Felelet: Freiherr Paul von Bornemissza, én pedig a magam magyar jegyzőkönyvébe beirtam: báró Bornemissza Pál, — s így tovább, az egész kihallgatás alatt” (Heidendorfi 1941: 170). A tanúkihallgatási jegyzőkönyvben az egyes kihallgatások elején az előállított személy nevét, életkorát, lakóhelyét, vallását, családi állapotát és gyerekeinek számát is feltüntették. Ezért a lejegyzett kihallgatási szöveg adatokat nyújthat arra vonatkozóan is, hogy a kihallgatott személy mely település nyelvjárását beszélte.

Az alábbiakban összegyűjtöttem a jegyzőkönyvben szereplő kihallgatott személyek nevét, továbbá származási településüket. A nevek utáni zárójeles számok a könyv oldal-számát mutatják, ahol az adott személy neve megjelenik. **Taploca:** Miklós György (71), Getzó Tamás (77), Getzó István (81), Gergely Jakab (96), ifiabb Batár András (126), András Péter (127), Lázár István (168), Damokos József (239). – **Madéfalva:** Ferentz Antal (98), Márton András (133), Thomás Sylvester (133), Lőrincz József (205), kissebb Zöld Mátyás (212), Zöld János (216), idősb Zöld János (217). – **Menaság:** Danél József (111), Mihály Jakab (119), Danél Panna (132), Mihály Antal (151). – **Szépvíz:** Bagos Farkas (129), Pál Mihály (132, 252), Miklós György (173), Lakatos Anna (220), Erős Ágnes (220), Pál Péter (221), Nagy Sofia (Szóts János felesége) (222), Bíró Albert (224), Sántus János (225), Szathmári Mihály (248), Betze Máté (248), Szóts Péter (249), Mihály Máthé (251), György András (253), Barabás Antal (257), Barabás Mihály (259). – **Vacsárcs:** Bíró István (141), Balás Sámuel (255), Balás Ádám (260). – **Bánkfalva:** Rátz János (155). – **Szentkirály:** Lestyán Miklós (158), Bors Phillip (207). – **Mindszent:** Márton Tamás (161). – **Rákos:** Császár Antal (162), Phillepp János (261), kissebb Fodor János (262), Both Mihály (262). – **Menaságújfalú:** Márton Mihály (181). – **Csikszentgyörgy/Szentgyörgy:** Haritska Antal (182), Czíkó Ferenc (183), Gál Tamás (203). – **Csikcsatószeg/Csatószeg:** Péter János (184), Kovács József (190), Csató József (195), Sass József (198). – **Szent-simon:** Endes János (197). – **Tusnád:** Sánta Mihály (199). – **Kászonújfalú:** László Pál (200), Miháltz József (202). – **Kozmás:** Kovács István (204). – **Somlyó:** Császár Máthé (209). – **Gyergószentmiklós/Szentmiklós:** Császár Erzsébet (210), Bíró Mihály (223).

– **Borzsova:** Farkas Gergely (211). – **Dánfalva:** Benedek Pál (226), Pál István (227), nagyobb Albert Mihály (227), nagyobb Both István (228), Bíró András (230), Albert József (230), kisebb Albert Mihály (231), Gál András (231), Albert György (232), Szabó Barthalis (232), Kováts József (233), Ferentz György (242), Phillep István (242), Cristoph Mátyás (243), Kováts János (254). – **Madaras:** Csáki Imreh (256). – **Delne:** Botskor Elek (262). – **Nagybacon:** Baló István (264). – **Szentlélek:** Veres Mihály (266).

A Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvében a kihallgatók kérdéseit is feltüntették, és az is előfordul, hogy ezekben is találunk nyelvjárási vagy regionális nyelvi adatokat (például „Kinitt gyült öszve a falu” (83), „Akkor, Szent György-napkor, voltak-é más faluk is az erdőn? (95), „A vacsártsiak a múlt esztendő végén kiállottak volt-é az erdőre?” (143). Azonban a dolgozatban elsősorban a kihallgatottaktól gyűjtött adatokkal hasonlítom össze a bukovinai székelyek nyelvét.

**5. Michael Conrad von Heidendorf nyelvtudása.** A jegyzőkönyv magyar nyelve elsősorban Heidendorf nyelve, de feltételezhetjük azt is, hogy a vallomások lejegyzések valószínűleg a szöveghűség is az elvárások közé tartozott. Michael Conrad von Heidendorf az erdélyi Szeben megyében, Medgyesen született 1730. november 26-án, IMREH ISTVÁN szavai szerint német érzelmű, jó „szász hazafi” (IMREH 1994: 30). Iskoláit részben Medgyes és Nagyszeben német nyelvű középiskoláiban végezte, felsőbb fokú tanulmányokat magyar nyelven gimnáziumban Marosvásárhelyen és Nagyenyeden végzett (FOLBERTH–ACKER, lásd még IMREH 1994: 30). Szász nyelvjárásáról Heidendorf az önéletrajzában is említést tesz, szerinte Erdélyben gyakori volt a szász nemzetről való élcelődés, és szász nyelvvel kapcsolatban Heidendorft is érték célzások. 1764 márciusában, amikor a Bűnfenyítő Bizottság megalakulására a tagok Csíkba mentek, Kőhalomban gróf Lázár János a szász nyelvről azt mondta, hogy ezt a nyelvet sohasem méltatta arra, hogy megtanulja. Ekkor az asztaltársaság tagjai mindnyájan Heidendorfra néztek, és várták a reakcióját e lekicsinylő megjegyzésre (Heidendorfi 1941: 108). Heidendorf nyelvtudásáról a FOLBERTH–ACKER szerzőpáros azt írja, hogy német anyanyelve mellett magyarul, franciául, latinul is tudott, emellett a korabeli európai hivatali nyelvben is járatos volt, és jól megértette magát az erdélyi román lakosság nyelvén is (FOLBERTH–ACKER 1978: 8).

**6. A jegyzőkönyvben talált nyelvi adatok.** Az alábbi adatok kiválasztásakor elsősorban arra törekedtem, hogy azok lehetőleg több helyen is felbukkanjanak, tehát ne elírásokról legyen szó. IMREH ISTVÁN a jegyzőkönyv (protocollum) közlésének előkészületeiről úgy számol be, hogy vigyázattal írták át a szöveget a mai helyesírás normáihoz közelítve. Hozzáteszi: „Legfőbb gondjaink egyike különben éppen az volt, hogy a Roth-bizottság jegyzőjének, a maroszséki dialektust ismerő, a fogalmazás idején pedig főként al- és felcsiki székely beszédet halló, a szász „tájszólást” már német nyelvként szerető és hite szerint a magyar nyelvet immár nagyon ismerő, az erdélyi jogi nyelv deakosságát asszimiláló Heidendorf sajátos írásmódját híven őrizzük meg” (IMREH 1994: 274). Nem módosították a családnevek írásmódját, de javítottak „itt-ott” tollhibákat, feloldották a rövidítéseket, elhagyták a nagybetűs kiemelés régies módját, és a központozásban és a bekezdésekben is csak a nélkülözhetetlen változtatásokat végezték el (IMREH 1994: 275).

Az alábbiakban összegyűjtöttem azokat a nyelvjárási adatokat, amelyek nagy valószínűség szerint a székely kihallgatottak nyelvét tükrözik, erre mutat, hogy egy részük

a bukovinai székelyek nyelvében is előfordult. Ismeretes, hogy a madéfalvi veszedelem napján az osztrák katonaság támadása elől, továbbá a későbbi megtorlástól tartva a fegyver felvételének ellenálló székelyek Moldvába menekültek, őket hívták később Bukovinába. A bukovinai székelyek nyelve ezért azokhoz a falvakhoz köthető, amelyekből a Bűnfenyítő Bizottság elé került vádlottak is származtak. A jegyzőkönyvben a hangtani, alaktani, mondattani nyelvi elemek mellett tájszavakat, frazeologizmusokat és helyneveket is találunk, továbbá a szöveg a korabeli megszólításformákból is rögzített néhányat. (Az alább felsorolt nyelvi adatok után zárójelben szereplő számok az 1994-ben kiadott tanúkihallgatási jegyzőkönyv oldalszámait jelzik.)

### 6.1. Helynevek

*Belső kertszeg:* Most öt hete Madéfalván a *belső kertszegbe*, a Cserei uram nagy földje végén (213).

*Borzos keresztfa:* gyűljünk össze egy *Borzos Keresztfa* nevű helyben az erdőn (86). Aki visszajövé, azt a válozt hozta Taplocára, hogy *Borzos Keresztfához* gyűljünk össze (80). S onnét hazajövé, azt a hírt hozták, hogy azon két falubéliek mondták volna, hogy készüljünk mi is, s mikor halljuk, hogy ők mennek az erdőre, menjünk mű is; s gyűljünk össze egy *Borzos Keresztfa* nevű helyben az erdőn (85).

*Bozos keresztfa:* Midőn a nép az erdőn az *Bozos Keresztfánál* volt (110), minden ember, akinél királyi fegyver nincsen, jöjjen ki a *Bozos-Keresztfa* nevű helyre (97).

*Delnei-hegy:* Lázár András (aki velem a *delnei hegyen* volt) a bátyjának, Lázár Istvánnak mindent általadott volt, mit végesztünk (146).

*Kis-mező:* Kováts József uram pedig azt feleli réá: hogy ő találkozott volna Both Istvánnal, 1762, Szent Mihály-nap után a dánfalvi határon a *Kis Mezőben*, ahol Both István ötet kérdezte volna (235). Emlékezem réá, hogy Kováts József uram (György Pálnak is, Ferentz György és az én jelenlétemben) mondotta a csüremnél, *Kis-Mezőbe*, Dánfalván, aféle szöket (240).

*Lunka:* a szépvízi *Lunka* nevű erdőre, mely a gyülekezetnek helye volt (73). Asszonyom, szépvízi Szóts Jánosné mondotta nekem (...), hogy egy *Lunkán* lakó oláh (kinek nevét én nem tudom), a szépvízi piacon egy déák pasquillust [gúnyiratot] talált volna (220). A protestatiót [tiltakozást] pedig láttam magam, hogy menasági Mihály Jakab purizálta [letisztázta] a Havason, *Lunka* nevű helyben, a kalibában (81). – A *Lunka* helynév a bukovinai székelyeknél is előfordult, az adatok szerint „dülő rész”, más forrásban termékeny földek neve a Szucsáva folyó mellett, de lehetett ’legelő’ értelme is (lásd erről PÁL 2005: 185). Az al-dunai székelyek nyelvét bemutató Székely szójegyzék szerint a *lunka* főnév jelentése 1. ’bokros, füves terület’, 2. ’sziget’, 3. ’erdő’ (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 53).

*Varga-szeg:* Madéfalván pedig egy *Varga szeg* nevű helyen a veszedelem előtt való nap gyűlése volt a népek, amint hallottam másoktól, mert én jelen nem voltam (88).

## 6.2. Frazeologizmusok

### 6.2.1. Eskü, fohász

*Isten engem úgy segéljen! Esküszöm az egész komunitáshoz, hogy egy szándokba leszünk* (127). Aholott taplocái Török Péter eskette meg a falut, hogy a *több falukkal egyenlők leszünk s álhatosságban maradunk* (86). Osztán felkiálta Ferentz Antal, hogy minden ember öszvegyüljen. Mely szókra öszvegyülvén a nép egy circulusba, Ferentz Antal és Mihály Jakab közben lévén, *azt kívánták, hogy a hit egy legyen*. S mondták, hogy minden ember mondja el nagyon: *Isten úgy segéljen, álhatatos lesznek halálomig!* (86). Úgy osztán megesküttünk

egyszersmind olyanformán: a pap, páter Zöld letette a rosariumát az asztalra, mű pedig az ujjunkat annak numismájára tévén, ezen juramentumot tettük le (a pap elémondván, mi pedig utána): *hogy azon embereket, akik a fegyvert fel nem akarják venni, el nem hadjuk vérünknek utolsó cseppenéséig, hanem melléjük tartunk. És ha a fegyveresek réáják támadnának (: minthogy a falusiak akkoron tartottak egymástól:) mű is fegyveresen, ha szükség leszen, melléjük állunk és defendáljuk őket* (258). Páter Zöld a nemesemberekkel az asztalnál ül vala, és minekutána minket is leültettek volt, azt mondja nekünk: *egynéhány faluk Felcsíkba már megesküttek egymás között, hogy hívek lesznek egymáshoz, azok ellen, akik a fegyvert felvették. Magokat nem próbálják, és nem is hadják magokat véreknek utolsó kifolyásáig* (258).

### 6.2.2. További frazeológiai egységek

*Mert amely kutyát a juhakhoz erővel hajtának, azokat soha jól nem őrzi* (119). (Előzménye: S azért aki katona nem akar lenni, leteheti a fegyvert oda, ahonnan vette.)

Azért, mikor el akartam menni, mondám az udvarba a vicekirálybíró Balás Ádám uramnak, ha tud valamit, mondja ki nekünk, *nehogy úgy járjunk véle, mint Krisztus urunk a Júdással* (189–190).

És ha nem publicálja [közhírré teszi] kentek, *annyi mennykő üsse meg a kentek fejét, mennyi csillag van az égen* (186).

Azután nem is dolgoztam semmit és *ha mindjárt azt is mondották volna, hogy én az egész világ-rossznak indítója vagyok, azt is réa hagytam volna* (193).

Testvérem lévén a páter, *a vér vízzé nem válik* (217).

Melyre azt monda a pap fiam: *ő bizony nem bánja, egye meg az erdélyi föld, csak az idegen földön meg ne haljon* (218).

*Én az ujjomból nem szoptam* (244). (Előzménye: Benedek Pál tanú mondja ezt, amikor szembesítik Kováts Józseffel.)

Anno 1763, in Septembri, veszekedvén Balás Sámuel urammal Vacsárcsiba egy jószág iránt, úgy hogy a hajamat is tépte, azt mondotta nékem: *a kardikó semmit sem ér, mert elromlott a német. Kevélyen hordoztad eddig a királyné fegyverit, de belészart a kutya* (256).

Santus István mondá az én házomnál és az én jelenlétemben a főkirálybírónak, báró Bornemisza Pál úrnak: *Nagyságos uram. Ha belékevert nagyságod a katonaságba, már tisztítson is ki belőle* (224).

A conceptust megmutattuk Cserei uramnak és annak az ifjú embernek, hogy igazítsa meg – nehogy valami benne legyen, melyért bajunk érkezne vagy fogságba essünk – de Cserei uram azt mondá: *Fiaim! Én a kezemet abba nem elegyítem* (186).

*Én sem vagyok többel adós, mintsem a többi* (159).

*Életem s halálom a méltóságos commissió kezibe vagyok* (165).

*Volt-é valami Demeter Jánosnak a szívében vagy nem* – azt én nem tudom (140). (Előzménye a bizottság kérdése: Mért kívánták, hogy az udvarhelyiek is vélek [a csikiakkal] legyenek? Erre válaszol a kihallgatott: A nép arról sohasem gondolkozott volna, hogy az udvarhelyiek feljöjjenek, ha Demeter János elé nem hozta volna [139]).

*Akinek esze vagyok, abból eleget érthetett* (159). (Előzménye a bizottság kérdése: Az maga fassiója [vallomása] szerint Bors Tamás uram nem mondotta azt, hogy azok letehetik a fegyvert, akik felvették. Ki magyarázta hát nekie a dolgot?)

De bánom, hogy *az ilyen adtiát* ki nem húztam az ajtón (107). (Előzménye: báró Bornemiszával is beszéltem, s ugyan megijede, mikor látott.) A jegyzőkönyv más részében *ugyanatta* és *ebadta* is előfordul: Anda György kezdete a beszédet a fegyvernek

letételéről, mondván: letészem az *ugyanatta* fegyverit (83). Tegye le kegyelmed az *ebadta* fegyvert, mert csak Buccow dolga (229).

Akkor én felemelt kézzel, az Istenért kértem, hogy ne cselekedjenek olyant, mert *rosszul lesz dolgunk és még a gyermekeink is megbánják* (164).

De az egyezés ne légyen az ő házánál, mivel ő azért *megnotáztatik* (106).

Taplocai Pál József pedig mondotta akkor: ide többször ne küldjön *a basszam a lelkit*, mert én soha a fegyvert fel nem veszem. Annak az embernek pedig, aki a cédulát az erdőre felhozta, mondá Pál József: hogy többször cédulával fel ne jöjjen, *mert bizony rosszul jár* (90–91).

(...) ne féljünk, csak jöjjünk le, mert a commissió nem támad ránk s *egy hajszál nem esik le fejünkről* (117).

*Az olyan ember egy ital pálinkáért kész az egész falut eladni* (235).

**6.3. Tájszók, hivatali kifejezések.** A jegyzőkönyvben valódi, jelentésbeli és alaki tájszavak is előfordulnak, például: *csutak* (74), *törökbúza* (201), *megkap* [megtalál] (259), *eresz* [előtér, előszoba jellegű helyiség a házban], (211, 219), *halhatos* (128), *fejér* (76, 77), *szereda* (215), *korcsoma* (234), *karácson* (73), *csudálkoznak* (131), *tarisnyámba* (92). Emellett számos latin szó is van a szövegben. Kérdés, hogy ezek közül melyek azok, amelyek Heidendorf szavai, és mennyit ismerhettek és használhattak az egyszerű földműves székelyek. Például a madéfalvi veszedelem előzménye volt az *instantia* [kérvény] írása, amit *purizáltak* is [letisztáztak], mielőtt benyújtották volna a határórség szervezőinek a *commissiónak* [bizottságnak] (110, 131). A határőrök a *plájokon* [szorosbeli őrállomásokon, őrhelyeken az országhatáron] őrizték a határt (72, 73), az egyik vallomás szerint pedig a *limitrophusok* [határőrök] „praedálták ezeket a falukat, fogdosták az embereket, hogy katonáknak tegyék” (123). A latinul nem tudókról úgy beszéltek, hogy *déákul* nem tudnak (185, 201, 221). Az 1994-ben kiadott jegyzőkönyv szövegében előforduló idegen szavak magyarázatára a mai olvasó számára a könyv végéhez szójegyzéket csatoltak (IMREH 1994: 278–287). Az alábbiakban bemutatott tájszók egy részét megtaláltam a bukovinai székelyek nyelvéről szóló kiadványokban, de olyanok is akadnak köztük, amelyeket ezekben nem, de a moldvai magyarok nyelvéről szóló gyűjteményekben igen.

*asszonyember*: két eszes *asszonyember* által (129). De: *asszonyokat* (211). A CsángA. és az MMTnySz. adatai között (ritka, régi minősítéssel) az *asszonyállat* és az *asszonyi állat* adatok találhatóak (2016: 54).

*cifra nadrágú*: Egy magos szál, *cifra nadrágú* háromszéki embertől (112). A Székely szójegyzékben a *cifra* jelentése ’színes’ (PENAVIN–MATIJEVIC 1980: 12). Lásd még az MMTnySz. *cifra* szócikkét (2016: 126).

*condra*: Moldovába is csak *condrába* járt. A *condra* meghatározása a Székely szójegyzékben ’házi szőttös gyapjú’ (1980: 13), az ÉKsz.<sup>1</sup> szerint ’fekete daróc felsőkabát’ jelentése is van. (Az öltözettel kapcsolatban lásd alább a *köntös* szó meghatározását is.) A NéprLex. szócikke szerint a *condra* egyrészt gyapjúposztót jelöl, másrészt az ebből készült kabátféle felsőruhát (1977: 440).

*csutak*: Ferentz Antal egy *csutakra* felállván, magyar nyelven olvasta fel (74), Ferentz Antal a népnek az erdőn felolvasott, egy *csutakon* állván (85). A *csutak* (és az alább következő *tőke*) főnév a Székely szójegyzékben is szerepel, itt megtalálható a *csutak* ’fatuskó’ jelentésben (PENAVIN–MATIJEVIC 1980: 17), és a *tőke* ’favágó tuskó’ jelentésben (PENAVIN–MATIJEVIC 1980: 79). Az MNyA. F-8, F-13 és F-17-es kutatópontjai bukovinai

székelyek által lakott településekre vonatkoznak, az F-13-as kutatóponton szerepel a *tőke*, az F-17-es kutatóponton a *csutak*, és itt ritkán használt alakként fordul elő a *tőke*.

*deákul* ('latinul' jelentésben): Báró Bruckenthál úrral az instantiánkat visszaadatta, egy indorsatióval [hátirattal], melynek mi volt a continentiája azt nem tudom, ugyan valóságosan, mert én nem tudok *deákul*, olvasni sem (185). Én avval elmentem, a nyelveket sem értvén, mert *deákul* beszéllettek (201). A Szóts Péter uram anyja, Szóts Jánosné asszonyom sokszor beszéllette nekem, hogy abban a pasquillusban [gúnyiratban], amelyet *deákból* magyarrá fordítá a fia, a többi között az is volt, hogy itten is tegyék le a fegyvert (221).

*édes egy*: Zöld József (aki édesapámmal *édes egy* volt) mondá nekem (213). Az MMTnySz.-ban az *édesség* szócikk meghatározása: <édes> *testvér* (2016: 185).

*égettbor*: A mise után páter Beke engem és Ferentz Antalt és egynéhány rákosi embereket (akiknek nevét nem tudom) magához behivatott egy ital *égettborra* (123). Az *égettbor* szó szerepel CsángA. (652. térképlap) és az MMTnySz. címszavai között is 'borparlat, pálinka' jelentésben (2016: 187). Az *égettbor*-ról lásd a NéprLex. *égettbor-bíró* szócikkét (1977: 639).

*eresz*: Odaki az *ereszbe* a szolgálot találtam, avval beszéltem egy darabig (219), én kimenvén, mondá nekem a szolgáló az *ereszbe*, hogy a katonák körülvették a házat (219), akkor kijöve Boros Ferenc uram a házból és mondá az embereknek az *eresz* előtt (211). A bukovinai székelyek nyelvében az *eresz* a ház egyik helyiségének a neve (lásd SZABÓ 1903: 210), *előszobaként* vagy *konyhaként* határozták meg, a bejárati ajtón át ide lehetett belépni (lásd: PÁL 2020: 144). Ezzel szemben az ÉKsz<sup>1</sup>. adatai szerint az *eresz* köznyelvben a ház külső részéhez tartozik.

*felhánt nadrágú*: A pátenst [parancsoló leiratot] pedig egy háromszéki, *felhánt nadrágú* ember vette ki kezemből (102). Lásd még: Madéfalváról az asszonyokat és gyermekeket a hó hátára kihajtották volt és az épületeket *hánni* akarják (165). A Székely szójegyzékben az alábbi példákat találtam: az *elhánta* 'elvetél' jelentésben szerepel a következő mondatban: A göbe *elhánta* a malacokat (1980: 21), és a *mékhánták* 'megver' jelentésben a következő példában: *jó mékhánták* a fenekikét (1980: 56).

*grádics*: És midőn ottan a *grádicson* állottunk volna, jött a főkirálybiránk (197). A Székely szójegyzékben a *grádics* 'lépcső' jelentésben szerepel (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 30).

*kaliba*: Ennek utána ugyancsak Bálint György feljött az erdőre hozzánk a Miklós György *kalibájába* (111). Nem tudom, hogy mondhatták azt, hogy az én *kalibámban* lettek volna a gyülekezetek (177). Azon a Moines nevű helységben még eddig csak valami 20 *kalibákat* építettek (214). RÓNAI BÉLA meghatározása szerint a *kaliba/kalibacska* 'kis házikó pásztorok, csőszök, erőd munkások számára' (1979: 352). A bukovinai Istensegítség helynevei között szerepelt egy *Zsitár kalibán alol* nevű terület, a meghatározás szerint „itt volt a falu vége”, de ez utca neve is volt (PÁL 2005: 180). A *zsitár* szó jelentése 'csősz, mezőőr' (uo.).

*kicsap*: ha le nem menyünk az erdőről, a méltóságos commissió feleségeinket s gyermekeinket utánunk *kicsapatja* a falukból (138). 'Kiküld, kienged' jelentésben lásd: RÓNAI 1979: 353, PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 44, és az MMTnySz. *kicsap(ja)* szócikkét: 449.

*képiben* ('valakinek a képviselőjében' jelentésben): onnét is bár csak négy vagy öt emberek jönnének fel Udvarhelyszék és Aranyosszék *képiben* (157), az udvarhelyiek jöjjenek fel az marus- és aranyosszéki székelyek *képiben* is (167). RÓNAI BÉLA talált erre

a szóra példát a bukovinai székely népmesékben, meghatározása szerint a jelentése 'valaki helyett' (1979: 352). Lásd még: MMTnySz. (2016: 432).

*korcsoma*: Both Istvánnak a dánfalvi *korcsomában* (234). (PENAVIN–MATIJEVIC 1980: 47.)

*köntös/köntes*: Kék magyar *köntösbe*, ifjú, nem igen nagy ember (186). (Előzménye ez a kérdés volt: Ez az úri ember, akit nem ismert, micsoda *köntösbe* volt? Öreg volt-é vagy ifjú?), Csereiné asszonyom egy faluba a szolgálójának valami *köntöse* után küldött (192), Páter Zöld bocskorba és egy zekébe jött bé az országba, mert a csizmája elszakadott volt, zekébe pedig azért, hogy könnyű. Moldovába is csak condrába járt. De volt egy más fekete, hosszú *köntöse* is, mint egy német *köntes* (216). Aki azt mondja, hogy az öreg Zöld János az ágyba fekütt, a maga *köntesével* felöltözve, az ábrázatjával az fal felé fordulva (219). Az ÉKSZ.<sup>1</sup> adatai szerint a *köntös* szó régi jelentése 'felsőruha, hosszú bő kabát' (772). A *köntös* szó szerepel az MMTnySz.-ban is, de itt nincs adat az öltözet milyenségéről (2016: 493).

*kürtő*: úgy búttunk el a házba. Én a *kürtőbe*, a páter pedig az ágy alá (216). A szó 'kémény' jelentésben szerepel a Székely szójegyzékben (1980: 50), azonban az ÉKSZ.<sup>1</sup> adatai szerint „nyílt tűzhely fölött a füstöt kivezető, fölfelé szűkülő nyílás” jelentése is van (1978: 807). (A *kürtő* meghatározására lásd még RÓNAI 1979: 354.)

*megkap* ('megtalál' jelentésben): Mert páter Zöld azon egy éjtzaka más falukra is ment, és ottan is eskettette meg a nemeseket, akiket *megkaphatott* (259). (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVIC 1980: 40.)

*rútul*: mert ezek az alcsíki falukkal *rútul* bántak (123). Azért is *rútul* szidott Óvári és csak [hog] le nem vágott (189). A szó előfordul CsángA. 268. térképlapján.

*susognak* ('sugdolózik' jelentésben): Hanem láttam, hogy *susognak* vala egymással a madéfalviakkal, akik pálinkát adtak volt nekik – abból gondoltam, hogy tudhatnak valamit (189).

*tőke*: Én pedig nem mentem vélek, hanem egy *tőkén* állattam, a taplocai instantiát kezembe tartván (103). Ferentz Antal is, egy *tőkén* állván, valamit olvasott volna fel (125). (Lásd fentebb a *csutak* szóra vonatkozó példákat és a meghatározást.)

*törökbúza*: Péterffi Péterrel mentem Udvarhelyre *törökbúzát* venni (201). (Lásd *te-rebuzaltërëbuza* alakban PENAVIN–MATIJEVIC 1980: 78, és az MNyA. térképlapját a *ku-korica* szóra vonatkozóan.)

#### 6.4. Megszólításformák

*Kentek*: Melyre azt felelék Ferentz Antal és Mihály Jakab: nem is szolgál biz ez, valamedig *kentek* hozzánk nem esküsznek (127). És azt mondotta nekünk: na! azért ugyan hálát adhat *kentek* az Istennek, mert ez az igaz székely nemesség és szabadság; ez az, amelyet keresett *kentek*. Ezt *kentek* minden jó barátinak s minden embernek publicálja mindjárt. És ha nem publicálja *kentek*, annyi mennykő üsse meg a *kentek* fejit, mennyi csillag van az égen (186). (Lásd erről a megszólításformáról: PENAVIN–MATIJEVIC 1978: 109, és az MMTnySz. *kënd* szócikkét, 2016: 428.)

*Kegyelmed*: (Szebenben a guberniális secretárius Cserei Elek szól így a rákosi Császár Antalhoz) na Antal bátya! *Kegyelmed* felvette-é a fegyvert és hányan vették fel Rákoson? (162). Kováts József szól így a dánfalvi nagyobb Both Istvánhoz: hát *kegyelmed* megint felvette a fegyvert? Tegye le *kegyelmed* az ebadta fegyvert (...) ha leteszi *kegyelmed* a fegyvert, minek előtt bójó Siskovits, ment leszen a fegyvertől. Ha pedig addig le

nem teszi *kegyelmed*, gyermekekről gyermekire marad. Ha *kegyelmed* letenne (...) De ne mondja *kegyelmed* senkinek, mert én eltagadom (229).

*Atyaságod*: Melyre én azt mondom páter Zöldnek a többi szépvízi nemeseknek nevekre: ha pap is *atyaságod*, én mégsem hiszek *atyaságodnak* ebben a dologban, amíg nekünk legitimum instrumentumát nem mutat – ki bírta legyen azt a dolgot *atyaságodra* (258).

### 6.5. Hangtani jelenségek

#### Magánhangzók

Ű szerepel *i* helyett az alábbi szavakban: *mü* (71, 72, 79, 80, 83, 84, 88, 94 stb.), *münket* (185, 201, 232), *mük* (73, 74, 76, 79, 80, 82, 83 stb.), *tük* (248), *künn* (198, 204, 207). (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 103, 238, PÁL 2020: 41.)

*I* szerepel *ü* helyett az *izente* (87, 89, 94, 96, 119), *izenettel* (80), *innepnapon* (144, 208) szavakban. (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 224, 295, PÁL 2020: 41.)

Az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles szavakban *i*-t találhatunk az alábbi példákban: *nevibe* (90), *nevit* (93), *neviben* (119), *kezinél* (91), *jelenlétiben* (218), *falugyűlésiből* (96), *falugyűlésit*, *falugyűlésiben* (83, 86), *szemibe* (117), *részit* (121), *helyit s nevit* (144), *ételit* (146), *enyimet* (150), *levelire* (194), *részegségiben* (196), *kard élitől* (205), *földe végin* (213), *öccsihez* (215), *kezdetin* (250), *ökrít* (254). (Lásd erről: PÁL 2020: 95.)

*E*-t találunk *ö* helyett a *setétbe* (260), *levetkeztem* (218) szavakban (PÁL 2020: 44).

*A* be igekötő *bé* alakban szerepel az alábbi példákban: *bément* (73), *bémentünk* (79), *béhívtanak* (218), *esküttem bé* (78), *béjelentvén* (88), *bé volt csinálva* (101), *béadni* (114), *bé nem akartak venni* (127), *béküldötték* (146), *békülden* (156), *béadó* (153), *béesküdtem* (160), *béizen* (215). (Lásd: MNyA. 809., PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 8).

*A* plébános főnév *plebanus* (73), *plébánus* (92, 112), *plébánusnak* (100) alakban is szerepel. (Lásd erről: PÁL 2020: 43.)

Az *á* utáni *o*-zásra is van példa: *százon* (123), *feltámodjunk* (76), *nálok* (111), *szénájok* (76), *hosszójok* (131), *házonnál* (240), *hármon* (215, 265). Továbbá toldalékos szavakban (*-k* többesjel és *-t* tárgyrag között) *o* szerepel kötőhangzóként ezekben a szavakban: *lovaikot* (132), *vagyonaikot* (120), *szókot* (71, 240). (Lásd erről: JUHÁSZ 2001: 303, 309, RÓNAI 1979: 333–334.)

*O* szerepel a *maga* névmás alábbi, személyjeles példáiban: *magok* (106), *magokhoz* (154), *magokat* (203, 233, 258), *magokkal*: azért vittek némelyek fegyvert *magokkal* (167).

#### Mássalhangzók

Palatalizáció: Az *n* mássalhangzó palatalizációja figyelhető meg az alábbi példákban: *csomortányiak* (85), *Csomortány* (85), *innya*: enni s *innya* is adtam (191), alig tudtunk egy fél fertály pálinkát *meginnya* (219). Az *l* mássalhangzó helyett itt *ly* szerepel: *szélyin* (174), *mellyem*: Most is fáj a *mellyem* benne (193). (Lásd: MNyA. 500.; PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 313; PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 37, 57, 73; PÁL 2020: 58, 61.)

Depalatalizációra példa a *karácson* (128, 161, 181), *kénszerít* (179, 252, 259, 267), *hánkolódott* (242, 243), *kéntelenek* (200). (Lásd erről: PÁL 2020: 61.)

*J* a hiátustöltő hang a *fejér* szóban: akinél miféle fegyver volt, a réten letettük, *fejér* ruhát mutattunk (77), (lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 25; PÁL 2020: 60; MMTnySz. 2016: 252).

## 6.6. Alaktani jelenségek

### Igetövek

A *megy* ige *menyen* alakja olvasható a *kimenyen* (75), *menyünk ki* (74), *elmenyek* (80), *menyen* (87, 88), *menyünk* (90, 127), *hazamenyünk* (94), *lemenyen* (136), *kimenyek* (189) szavakban. (Lásd erről: MNyA. 769., 771., PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 285, PÁL 2020: 67.)

A *jön* ige *jő* alakban szerepel az alábbi példákban: a commissió Gyergyóból *lejő* (97), *feljő* közinkbe (112), ha előmbe *jő* (170), amíg réánk *jő* a sor (189), Buccow nem *jő* többször Csíkba (235). (Lásd erről: MNyA. 782., PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 288.)

A *van* ige többes szám 3. személyben (jellemzően Erdély keleti területein) *d*-s alak: *vadnak* (86, 111, 115, 151, 154, 161, 172 stb.): edgyik falu megmondotta a másnak, hogy már hit alatt *vadnak* (86). Az egyes szám 3. személyű alak: *vagyon* (79, 174, 204, 229). (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 84, PÁL 2020: 67.)

A *v*-s tövű *hív* ige *hítottuk* (95), *hították* (180, 131), *hívta* (76, 97, 194), de: *hívta* (183), *hívutt* (164, 193), de: *hívott* (180), *hítottam* (163, 183, 189), *hítottuk fel* (136), de: *felhívta* (136) alakokban szerepel a szövegben. (Lásd még MÁRTON 1972: 183, PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 27.)

A *j*-s tövel váltakozó *v*-s tövű *bújik* ige *búttunk* (216) és *elbúttunk* (263) alakban szerepel. RÓNAI BÉLA bukovinai székely népmesékből gyűjtött szavai között szerepel a *butt* [bújt], a *mëgbutt* [elbújt] és az *odabutt* is (1979: 348, 355). (Lásd még: MÁRTON 1972: 183.)

### Szóképzés

Névszóképző a *-ka/-ke*, *-cska/-cske* kicsinyítő képző. A szövegben ezeket a példákat találtam: *messzecke* állottam (266), Akkor pedig *részegecske* volt (83), az udvarom – ám-bár jó *nagyocska* – majd tele volt (224), Taplocán egy taplocai Török Ferenc nevű *deákocskával* írtattuk le (92). (Lásd még: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 32–34, PÁL 2020: 68.)

A *-ságl/-ség* névszóképzőre példák az alábbiak: *csendességben* odahaza maradtanak (82), az emberek legyenek *csendességben* (124), legyünk *csendességben* (189, 196), Kováts József is, aki erősen részeg volt (...) *részegségiben* sokat mondott s veszekedett (196). A bukovinai székelyektől az *okosság* példát jegyezték föl (lásd erről: PÁL 2020: 161).

Névszóból ígét képző az *-l* a *vacsorál* igében (218, 219). Minekutána a búcsúról, Somlyóról hazajöttem, én különösen *vacsoráltam* egy keveset a tűzhelyen (218). (Lásd még: PÁL 2020: 90.)

(Folytatjuk.)

PÁL HELÉN  
Magyarságotkutató Intézet